

Var går gränsen? Lödöse och Kungahälla som gränsstäder och grannstäder under medeltiden

Erika Harlitz, doktorand i historia

Från Vänerens södra utlopp till Kattegatt utanför Göteborg rinner Göta Älv, ett vattendrag, som ända fram till freden i Roskilde 1658 utgjorde riksgrens mellan Norge och Sverige. I de landskap som vi idag känner som Bohuslän och Västergötland fanns det under tidig medeltid endast tre städer – Kungahälla, Lödöse och Skara, samtliga tillkomna under 1000-talet. (Stavningen ”Kungahälla” har här valts då det är den stavning som uteslutande föredras av Riksarkivet och Svenskt Diplomatarium.) Av dessa tre är det endast Skara som fortfarande finns kvar i egenskap av stad. Lödöse är idag ett samhälle inom Lilla Edets kommun medan Kungahälla lever vidare genom staden Kungälv. Fokus i denna artikel ligger på Kungahälla och Lödöse, som gränsstäder och grannstäder tillhörande två olika maktsfärer men som ändå uppvisar likheter vad gäller uppkomst, utveckling och i viss mån även nedgång. Vad gäller det senare kan man säga att nyckelrollen innehades av den norska fästningen Bohus, som än idag vakar över älven.

Till att börja med bör det konstateras att nationsgränser och nationer är sentida begrepp som inte existerade under medeltiden, som varade mellan cirka 1050 och cirka 1520. Visst fanns det kungariket som omgavs av gränser men dessa gränser var i stort sett baserade på den regerande kungens personliga maktbas och människors identitet vilade inte i deras nationalitet. Dessutom var Sveriges utseende av idag allt annat än en självklarhet långt fram i historien. Inte förrän vid frederna i Brömsebro 1645 och Roskilde 1658, till exempel, överlämnades Halland, Gotland, Härjedalen, Jämtland och Bohuslän till Sverige. Går man tillbaka till medeltiden, och särskilt medeltidens början, var det ännu mindre självklart att de tre skandinaviska länderna skulle bli som de blev.

Det rike som under slutet av vikingatiden dominerade områdena kring Kattegatt och Skagerrak utgick från det som idag är Danmark och det var inte förrän detta rike kollapsade som man kan säga att det som blev Norge gavs möjlighet till territoriell samlings. Detta gav i sin tur utrymme för en liknande utveckling i det som blev Sverige. Man skulle kunna säga att det var vid den här tidpunkten som Västergötland kom att tillhöra en separat maktsfär.

Gränsstäder

Under den tidiga medeltiden låg den svenska politiska tyngdpunkten i Västergötland. Bland annat var det här som det första biskopsstiftet kom till under 1000-talet och det var kring Vättern som kungaätterna hade sin maktbas. Förskjutningen mot Mälardalen anses ha ägt rum först på 1200-talet och framåt.

Sveriges äldsta stad är det uppländska Sigtuna, som grundades på 900-talet, men den tidigaste urbaniseringsprocessen skedde främst i Västergötland med Skara i inlandet och Lödöse vid Göta Älv. Samtidigt lite längre söderut på älvens andra sida uppstod också en stad, Kungahälla. Göta Älv kunde således redan vid medeltidens absoluta början uppvisa två städer, tillhörande var sin maktsfär.

Anledningarna till att Kungahälla och Lödöse uppstod har givit upphov till mycken debatt främst på grund av att det inte finns några skriftliga dokument att tillgå. Detta beror troligen på att inga dokument upprättades eftersom den latinska skriftkulturen och dess arkivväsen inte fick sitt genombrott förrän omkring år 1300. För att få fram information om de två städernas ursprung måste man istället vända sig till arkeologin.

I Lödöses fall har man hittat rester av bebyggelse och gatunät som har kunnat dateras till någon gång mellan 1050 och 1080. Utgrävningar i Kungahälla har uppvisat samma tidsspann, det vill säga slutet av 1000-talet. Det vi har är alltså två städer som etablerats samtidigt av två olika maktsfärer. Det som återstår att ta reda på är varför de uppstod när de gjorde och där de gjorde.

Lödöse kallas ofta för Skarastiftets hamnstad då det är den enda staden i det tidigmedeltida Västergötland med tillgång till havet. Det debatteras dock huruvida Lödöse uppstod som en spontan handelsplats eller om staden var anlagd av en kung eller lokal herreman. Argument finns för båda

synsätten, men det som man ändå kan enas om är att Lödöse ligger på en plats gynnsam för handel och kommunikation. Indikationer på att Lödöse uppstod spontant är att forsarna strax intill gör staden till en ideal omlastningsplats samtidigt som landsvägen från Skara här når farbart vatten. Å andra sidan finns det indikationer på att Lödöse var anlagd, nämligen att den handel som bedrevs i staden främst var fjärrhandel samtidigt som platsen låg ogynnsamt till för närhandeln, det vill säga för de människor som då befolkade Västergötland och deras vardagliga behov. För att göra det hela ännu mer komplicerat var det inte förrän under 1200-talet som Birger jarl genom förhandlingar säkerställde Sveriges tillgång till både älven och älvmyningen i söder. Oavsett om Lödöses ursprung var spontant eller inte, inställer sig frågan varför en fjärrhandelsplats uppstår på en plats där man inte har fri tillgång till havet.

Kungahälla däremot anses vara anlagd av den norska kungamakten som en markering i rikets sydligaste del. Syftet med Kungahällas grundläggande tros främst ha varit att dels utveckla de administrativa funktionerna i området, dels att stärka den ekonomiska kontrollen i stadens omland. Kungahälla anlades i närheten av redan existerande omlastnings- och mötesplatser och övertog deras funktioner. Staden utvecklades sedan till en centralort på både lokal och regional nivå med ett kontaktnät som sträckte sig utanför denna omgivande region. Tidigare har man ansett att Kungahälla gick tillbaka efter att ha bränts 1135 men senare forskning visar snarare på att staden expanderade ända fram till 1300-talet, en utveckling som i stort sett är parallell med den utveckling man konstaterat i Lödöse.

Men kan man säga att Lödöse och Kungahälla uppstod på var sin sida av en riksgrens? Var de från början gränsstäder? Svaret på den frågan måste bli både ett ja och ett nej. Ja, därför att de tillhörde varsin maktsfär som låg intill varandra. Nej, därför att det vid deras tillblivelse inte fanns någon formellt dragen gräns mellan den svenska och den norska sidan. Detta tror man hände först vid trekungamötet vid Landamäret i Kungahälla 1101. Vid detta möte träffades den norske kungen Magnus Olavsson Barfot, den svenske kungen Inge Stenkilsson och den danske kungen Erik Ejegod och erkände varandras oberoende. I praktiken innebär detta att man från denna tidpunkt kan börja tala om de tre skandinaviska kungadömena som mer eller mindre separata enheter med Göta Älv som formell gräns. Här skulle man alltså kunna säga att Kungahälla och Lödöse blev till gränsstäder i egentlig mening.

Göta Älv från Kopparklinten, Trollhättans kommun. Foto: Jeanette Samuelsson

Grannstäder

Trots att Lödöse och Kungahälla, som konstaterades ovan, tillhörde två olika maktsfärer, nämligen den norska och den svenska, uppvisar de två städerna likheter som troligen kommer sig av att de låg i en sammanhängande region. Detta har framkommit genom arkeologiska utgrävningar samt analys av medeltida diplom. Paralleller kan även dras om man tittar på borgbyggandet i området.

Vad gäller de arkeologiska resultaten har man funnit rester av bebyggelse, hantverksspill och keramik som uppvisar likheter mellan de två städerna. Gällande de medeltida diplomerna har man funnit en koppling mellan den regerande kungen eller drottningen och de två orterna.

De bebyggelserester man funnit är byggnader konstruerade med en stolpteknik som är gemensam för Kungahälla, Lödöse och även Skara. Hantverksspillet ifråga består av renhorn, en råvara för bland annat kam-

tillverkning som kommer främst från Norges inland. Renhorn har grävts fram i både Kungahälla och Lödöse. I Skara har man visserligen också funnit renhorn men inte alls i samma utsträckning och endast från en kort period. Skara är avvikande även när det gäller keramikfynd. Medan keramikfynden i Skara uppvisar fler likheter med fynd i exempelvis Sigtuna och Lund, är fynden i Kungahälla och Lödöse tillräckligt lika varandra, och samtidigt tillräckligt avvikande gentemot fynd från omkringliggande platser, att vissa forskare anser att man här kan ha att göra med vad man i så fall kan kalla för en "västskandinavisk" keramiktyp, unik för Kungahälla och Lödöse. Dessa keramikfynd kan med andra ord ses som ännu en indikation på hur de två städerna bildar en gemensam region, skild från den som Skara är belägen i.

Kopplingarna mellan Kungahälla och Lödöse består även av att de uppvisade en likartad utveckling under respektive stads tidiga existens. Detta belyses särskilt väl av de borgar som uppfördes i området. Byggandet av borgar tog fart under 1200-talet och tolkas som ett uttryck för kungadömenas konsolidering med djupgående förändringar inom administrationen och det militära försvaret som följd. I Kungahälla tog detta sig uttryck i byggandet av borgen på Ragnhildsholmen och i Lödöse genom byggandet av Lödösehus. Båda dessa borgar borde ha stått klara åtminstone vid 1200-talets mitt, vilket kom att innebära ett förstärkande av Göta Älv som riksgrens. Det är i detta sammanhang som man skulle kunna placera Birger Jarls förhandlingar om tillgång till älven. Kanske var det så att dylika förhandlingar inte var nödvändiga förrän under 1200-talet då anspråk på territorialmakt började formuleras på allvar. Inte långt efter att den stod färdig övergavs emellertid Ragnhildsholmen till förmån för Bohus, som uppfördes under 1300-talets första decennium. Från platsen där Bohus stod var det nämligen lättare att kontrollera fartygstrafiken på älven, något som med tiden skulle få konsekvenser för Lödöse. Förutom under Magnus Erikssons regeringstid (1319–1364) då Norge och Sverige var förenade i personalunion, utgjorde Bohus ett gissel för både Lödöse och den svenska kungamakten.

De medeltida diplom som finns bevarade är särskilt intressanta då de tar oss längre fram i tiden än de arkeologiska resultaten. Och trots den ovan beskrivna utvecklingen återfinns den regionala sammanhållningen även i diplomerna. Om man ser på vilka regenter som utfärdade brev i Lödöse

och på Bohus, framträder nämligen ett klart samband mellan den sittande regenten och Norge. De regenter som vistades i Lödöse och på Bohus var antingen från Norge, gifta med någon från Norge, regent över Norge eller deltog i ett toppmöte med norska delegater. När den sittande regenten inte hade någon anknytning till Norge finns heller inga diplom som visar att de varit på någon av de här diskuterade platserna.

Nedgång

I början av artikeln konstaterades det att varken Kungahälla eller Lödöse idag finns kvar som städer, och även i deras nedgång följdes de två på sätt och vis åt. Det finns naturligtvis flera olika anledningar till varför en stads livscykel ser ut som den gör. I Lödöses fall, till exempel, var det flera faktorer som samverkade, bland annat en skiftande maktbalans i regionen till fördel för Danmark samt förändringar inom den västgötska jordbruksproduktionen. Men om Kungahällas och Lödöses nedgång kan sägas ha en gemensam nämnare, är det denna – Bohus. I Kungahällas fall spelar Bohus roll därför att stadens funktioner flyttade till den nya borgen. I Lödöses fall spelar Bohus roll därför att borgen utgjorde utgångspunkten för anfall på staden samt därför att man vid Bohus lade tull på älvtrafiken vilket gjorde det olönsamt att handla på Lödöse. Kungahälla förde en tynande tillvaro tills staden brändes 1612 och flyttades dit Kungälv ligger idag. Lödöses funktioner flyttade 1473 till den nya staden Nylödöse, belägen söder om Bohus på den plats som idag är stadsdelen Gamlestan i Göteborg. Lödöse fråntogs sina stadsprivilegier 1646.

Sammanfattning

Denna artikel har handlat om de två medeltida städerna Kungahälla och Lödöse, belägna vid Göta Älv och tillhöriga Norge respektive Sverige, och deras relation som gränstäder och grannstäder.

Kungahällas och Lödöses relation är intressant därför att de var gränstäder i intill varandra liggande maktsfärer samtidigt som de var grannstäder och utgjorde hållpunkter i en gemensam region. De två städerna har uppstått samtidigt, det vill säga i slutet av 1000-talet, och uppvisade under de följande seklen en likartad utveckling mot centralorter med funktioner som exempelvis handelsplatser, kungliga residensorter samt militära hållpunkter. Kulturella likheter har belagts genom arkeologiska fynd i form av

byggnadsteknik, hantverksspill och keramikfynd, vilket har givit resultatet att man kan säga att Kungahälla och Lödöse i det här fallet utgör en region. Politiskt hänger de samman då det kunnat beläggas att de regenter som har haft koppling till både Norge och Sverige har vistats på båda platser medan de som inte hade någon koppling till främst Norge är frånvarande i de medeltida diplomerna.

Varken Kungahälla eller Lödöse finns idag kvar som städer. Detta tros bland annat bero på förändrade politiska förhållanden, manifesterade genom borgen Bohus som frantog Kungahälla dess funktioner och tullbelade handelstrafiken till Lödöse.

